

ĮTERPINIŲ SANTYKIS SU SUDĖTINIŲ SAKINIŲ DĖMENIMIS IR SU ATSKIRAIS SAKINIAIS

Gintautas AKELAITIS

Lietuvių kalbos įterpinių santykio su kitais sintaksės elementais tyrimas yra svarbus keliais atžvilgiais. Jis padeda nustatyti papildomų įterpinių požymių ir tiksliau suprasti, kas yra įterpiniai, parodo įterpinių ir kitų sintaksės vienetų pereinamuosius atvejus, leidžia gauti duomenų apie įterpinių konkurentus.

Tyrimo objektas yra nevienalytis. Viena, gali būti nagrinėjamas įterpinių santykis su kitais parentezės elementais: su įspraudais, pertarais ir pan.¹, antra, gali būti nagrinėjamas įterpinių santykis su gramatiniais sintaksės elementais – sudėtinių sakinių dėmenimis ir atskirais sakiniais, kurie yra tokios pat leksinės raiškos ir gramatinės formos kaip įterpiniai. Tiriant pastarąją sritį buvo laikomasi siaurosios įterpinių sampratos: įterpiniai – tai tokie sintaksės elementai, kurie sakinyje funkcionuoja be žodžių sintagminei sąveikai būdingo gramatinio ryšio su kitais žodžiais, išskiriami intonacija, turi savitą funkcinę semantinę paskirtį, pastovią sandarą, nes yra ribotos leksinės ir gramatinės raiškos.

Sudėtinių sakinių dėmenų ir atskirų sakinių atitikmenis turi ne visi įterpiniai, o tik tie, kuriuos sudaro žodžių formos, galinčios eiti tariniu. Tai asmenuojamųjų veiksmažodžių formos: *girdi, klausyk/ite, manau, manai/ote, matau, matai/ote, sakau, sakai/ote, sako, suprant/ite, žinai/ote, žinok/ite, žiūrėk/ite, įsivaizduok/ite...*; beasmenės ir beasmeniškai vartojamųjų veiksmažodžių formos: *atrodą, rodos(i), regis(i)...*; veiksmažodžio bendratis *matyt(i)*; daiktavardžių vardininkai: *bėda, laimė, nelaimė, siaubas, stebuklas, tiesa, teisybė, vargas...*; suprieiksmėjusi forma *gaila*; bevardės giminės formos: *aišku, keista, keisčiausia, suprantama, žinoma* ir pan. Tokie įterpinius pagal raišką atitinkantys dėmenys yra arba pagrindiniai prijungiamųjų sakinių dėmenys, arba bejungtukųjų sakinių dėmenys. Išimtis – sustabarėjusi veiksmažodžio forma *vadinasi(i)*: prie jos nejungiami šalutiniai dėmenys, neina ji ir bejungtukųjų sakinių dėmeniu, taigi šis tipišku įterpiniu einantis žodis neturi nei sakinio dėmens, nei savarankiško sakinio atitikmens. Tekste atskiro sakinio pavidalu

¹ Dėl parentezės sąvokos žr. (Ruliková, 1973; MLS 1993, 452). Lietuvių kalbos įterpinių santykis su kitais parentezės elementais yra aptartas aut. straipsnyje „Įterpiniai ir kiti parentezės elementai“, išspausdintame leidinyje „Lietuvių kalba mokykloje“ (1986, kn.2, 37–53).

nevartojamos minėtos asmenuojamosios formos, o kaip atskiri sakiniai įforminami kitokie įterpinius pagal raišką atitinkantys žodžiai ir posakiai: *atvirksčiai, priešingai, mažą to, negana to* ir pan.

1. Įterpinių santykis su pagrindiniais prijungiamųjų sakinių dėmenimis

Įterpinių ir juos pagal raišką atitinkančių pagrindinių prijungiamojo sakinio dėmenų santykio problema iškyla tuose įterpinių aprašuose, kuriuose apibrėžiant įterpinius nekalbama apie jų gramatinį ryšį su kitais sakinio žodžiais. Kai įterpinių samprata yra grindžiama nuostata, kad įterpiniai yra tokie sintaksiniai elementai, kurie sakinyje funkcionuoja be žodžių sintagminei sąveikai būdingo gramatinio ryšio, ta problema nekyla: sakiniai, kuriuos sudaro elementai, raiškos atžvilgiu nesiskiriantys nuo įterpinių, ir prie jų prijungti šalutiniai dėmenys, yra tikri prijungiamieji sakiniai. Daugiausia tokių prijungiamųjų sakinių sudaroma su nereikšminiais (funkciniais) (plg. DLKG 1997, 661) prijungiamaisiais jungtukais *kad, jog*. Tokie sakiniai ne visai vienodi. Didumos jų pagrindinius dėmenis sudaro įterpinius pagal formą atitinkantys žodžiai, kurie be būtino pagalbinių žodžių papildymo gali eiti tariniais (a). Kituose sakiniuose žodžiai, kurių leksinė raiška ir forma tokia kaip įterpinių, nėra labai tipiškai tarinių atitikmenys (b). Plg. pvz.:

a. *Aišku, kad jėdu buvo vienas kitam skirti <...>*. BorBM 109. *Atrodo, jog su „Universitu“ reikėtų sieti dabartinėse mūsų gramatikose vartojamą terminą būtasis dažninis laikas*. SabalKTI 21. *Bėda, kad vengiama ugdyti inteligentą <...>*. MartPMK 111. *Labai galimas daiktas, kad tie netikslumai atsirado dėl mano nesugebėjimo suprantamai išreikšti mintį*. BalčRR I 73. *Bet man dingojas, kad šuo pakastas visai kitur*. M 1999, 7, 6. *Gaila, kad jau ne vasara, ne sausa, ne šilta*. KrėvRR III 227. *O keisčiausia, kad mano rūškanos meditacijos nė kiek nesulėtino kliūtinio bėgimo*. KatilUIN 36. *Laimė, kad teta jauna stambi buvo ir tikrai sveika*. Petk-BitR I 338. *Manau, kad nieko nesu amžinajam skolingas <...>*. KrėvDŽS 574. *Rodos, kad per tokį ilgą laiką jau ir Aukštujai pakeitę savo veidą, nebe tokie jie jau malonūs kaip tada*. SimonR I 352. *Man rodos, kad rašto kalboje galėtume lengvai apsieiti be žodžio tavoras*. JablR IV 18. *Suprantama, kad ir geriausi tarties ar kirčiavimo vadovėliai negali duoti efektyvesnių rezultatų be visos visuomenės sutelktinių pastangų, be visuotinio ir sąmoningo pripažinimo, jog tarti ir kirčiuoti turime visi taisyklingai <...>*. KK 1961, 1, 11. *Tiesa, kad jis buvo užsidaręs ir tylus*. *Tiesa, kad jis vengė savo vyresniųjų ir nė į vieną profesorių nebuvo kreipęsis dėl jokio patarimo*. Myk-PutR III 287. *Teisybė, jog daugiau kaip dešimties metų visą savo uždarbį padėjau tiems reikalams*. ŽemR 47. *Žinai, meisteri [meistre], kad Anundis gali supykti*. CvR III 183. *Žinoma, jog ne tiek pradžiuo motinos širdis iš prižadėtų turtų, kiek iš pamatymo savo vaiko*. Petk-BitR I 121 ir pan.

b. *Be abejo, kad serga*. DLKŽ 1972, 74. *Matyt, jog tu pralenksi mane*. ŽemR I 51.

Yra ir tokių prijungiamųjų sakinių, kuriuose prie pagrindinių dėmenų, raiška visai nesiskiriančių nuo įterpinių, šalutiniai dėmenys prijungiami ir kitais įvairiais prijungiamaisiais žodžiais. Plg. pvz.: *Matai, kokių dykūnų atsiranda <...>*. Myk-PutR III 55. *Na, sakyk, ar nemalonu tarp dangaus ir žemės?* SNėR I 58. *Bet sakyk, kunige Liudai, kas per tipas tas jūsų Stripaitis?..* Myk-PutR IV 102. *Vienas dalykas, kai baimė ir neturtas subloškia tautą su tauta, kalbą su kalba, vyrą su moterimi, ir kitas, kai tai daroma pertekus laisve.* MartPMK 31. *Bet žiūrėk, ar nekyla iš žemės figūra, laiba ir lanksti, ir žengia lyg kilni aristokratė salono parketu arba lyg marti baltu šydu, kuris toks lengvas, toks švelnus.* SimonR I 253. – *Žiūrėkite, broliai, bene pradės ji mus skinti? – tarytum šnabždėjosi nusigandę ajerai.* VienR I 249. *Įsivaizduokit, ką reiškia per keletą dienų perskaityti šimtus rašinių, parašytų vienu stiliumi ir, rodos, vieno žmogaus.* MartPMK 109. *Veizėk, kaip su laiku viskas išdūkst.* Krš./LKŽ 2 831 ir pan. Iš šios margos grupės išsiskiria prijungiamieji sakiniai, kurių pagrindinius dėmenis sudaro liepiamosios nuosakos antrojo asmens formos, galinčios eiti ir įterpiniais, o šalutiniai dėmenys su prijungiamaisiais žodžiais *ar, be, bene, gal...* atitinka patikrinamojo klausimo sakinius. Tokiais atvejais, be liepiamąja nuosaka išreikšto tarinio, į pagrindinį dėmenį įeina (gali įeiti) kreipinys (*žiūrėkite, broliai, bene...*). Šiaip nuo šalutinio dėmens prijungiamąjo žodžio kreipinio vartojimas pagrindiniame dėmenyje nepareina (*klausyk, kunige Liudai, kas...*). Kreipinys paryškina įterpiniams nebūdingą požymį, kurį turi pagrindinius dėmenis sudarantys žodžiai: jie nėra sustabarėję – nėra įgiję tų reikšmių, kurias turi eidami įterpiniais.

Žodžių, panašių į įterpinius, tikrąsias reikšmes dažnai padeda supaisyti prijungiamųjų sakinių kontekstas, plg. pvz.: *Devintus metus baigiau, kai mirė mano motutė. Aišku, kad ir mano atminimai negali būti gaustis.* Petk-BitR I 356. *Čia tau parvežiau lauktuvių, moterėle. Matai, kokia grazybė.* AvyžR II 91–92.

Bet svarbiausia, kad nenublukusias, kaip įterpinių atveju, žodžių reikšmes rodo nepakitusi jų sintaksinio valentingumo struktūra. Rūpimų žodžių valentinės išgalės realizuojamos ne vien šalutinio dėmens prijungimu. Tokie žodžiai turi (gali turėti) ir kitų sintaksinių partnerių, kurie, kaip ir šalutiniai dėmenys, įterpiniams nebūdingi, plg. pvz.: *Žmonės sako, kad nėra padėties be išeities* rš./LKŽ 9 46. *Tai ir suprantama, nes pačios žodžių darybos (jos būdų ir priemonių) pobūdis skirtingo tipo kalbose įvairuoja <...>.* UrbZDT 35. *Tik tu žiūrėk, koks tas Julius kumžyls!* Šk./LKŽ 5 565 ir pan. Tokio tipo pagrindinių dėmenų, suprantama, niekas nebando sieti su įterpiniais.

Labiausiai pagal prasmę (bet tik pagal prasmę) panašus į įterpinį pagrindiniu dėmeniu einantis *be abejo*, taip pat dar keli žodžiai, kurie, be konkrečiųjų, turi ir labai apibendrintas reikšmes, pvz.: *regis(i)², rodos(i), atrodo.*

² Pavyzdžiui, Nijolė Slizienė, aptardama veiksmožodžio *regėtis*, vartojimo reikšmę 'rodytis, atrodyti', junglumą, pastebi, kad „šia reikšmę *regėtis* vartojamas ir kaip įterpinis žodis, pvz.: „*Jiems, regis, trūksta lėšų stovybai; Giriai, regėjosi, ir galo nebus.*“ Plg. dar jos pateiktą prijungiamąjį sakinį, kurio pagrindinį dėmenį sudaro *regėjos*: *Regėjos, kad aš jį kur buvau mačes* Vn (Slizienė, 1998, 289).

Prasmės panašumas nekeičia sintaksės elementų gramatinio statuso: visos įterpinius pagal raišką atitinkančios žodžių formos ir konstrukcijos, prie kurių prijungiami šalutiniai dėmenys, yra pagrindiniai prijungiamųjų sakinių dėmenys. Šalutinio dėmens prijungimas lemia, kad, kitaip nei pašaliniai, gramatinio ryšio nėra nesaistomą laisvą poziciją sakinyje turintys įterpiniai, čia aptariamoms žodžių formoms ir konstrukcijoms yra dominuojantys, apibrėžtos vietos prijungiamųjų sakinių dėmenys. Dažniausiai jie yra pirmieji prijungiamųjų sakinių dėmenys (žr. visus anksčiau pateiktus pavyzdžius). Tik savituose prijungiamuosiuose sakiniuose tokie dėmenys gali būti ne sakinio pradžioje, pvz.: *O su klebonu, žinai, dar kas atvažiuoja?* Myk-PutR III 108. *Pikto, žinoma, kad nėra <...>*. Petk-BitR I 65. *O vaikams, žinoma, kad tik lėkti <...>*. Petk-BitR I 113 ir pan. Tai ne dėsningas reiškinys, – tai šnekamajai kalbai būdingi prijungiamieji sakiniai su vadinamaisiais į šalutinį dėmenį įterptais pagrindiniais dėmenimis (plg. LKRS 1992, 211). Ne viso sakinio pradžioje tokie pagrindiniai dėmenys būna tuomet, kai jie turi prijungtus du šalutinius dėmenis, pvz., *Jeigu atvykėlis neapsilankys čionykščiuose kaimuose, galima sakyti, kad jis nepamatys tikrosios Anglijos*. sp. Sudėtiniuose mišriuosiuose sakiniuose tokie dėmenys, suprantama, taip pat gali būti ne viso sakinio pradžioje, bet vis tiek jie eina prieš šalutinius dėmenis: *O Drugių trobesių stogai apaugę kerpėmis, atrodo, lyg ne šiaudais, o žaliu aksomu jie dengti*. SimonR I 337. *Sustingau bažnyčioje – matai, kokie mano apdarai*. KrėvRR III 324 ir pan.

Vis dėlto yra atvejų, kai išorinę prijungiamojo sakinio formą turinčios konstrukcijos gali būti vertinamos kaip vientisiniai sakiniai su jų pradžioje einančiais įterpiniais arba kaip tarpinio pobūdžio konstrukcijos. Tai apstabarėję, žodžiais *kaip, kiek, koks* prasidedantys sakiniai, reiškiantys nusistebėjimą; jų pradžioje dažnai pavartojami įterpiniai ir sudaromos tokios konstrukcijos: *Įsivaizduok(ite)/klausyk(ite)! pamanyk(ite)/sakyk(ite)! žiūrėk(ite), koks jis gudrus!*. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ su nuorodomis *įterpt., modal.* kaip atskiri žodžiai pateikiami tik *pamanyk(ite)* ir *sakyk(ite)*, reiškiantys ‘štai, matai’ ir tevartojami stebintis minėtose konstrukcijose: *Pamanyk(ite), koks galiūnas!* DLKŽ 2000, 491. *Sakyk(ite), kaip jis išaugo!* DLKŽ 2000, 671. Kitos formos, nors ir vartojamos panašiai, žodyne atskirais įterptiniais ar modaliniais žodžiais nelaikomos. Be to, minėtose formos (visos) vargu ar gali būti įterptos tarp kitų sakinio žodžių, plg.: **Koks, pamanykite, jis galiūnas!* **Koks jis, pamanykite, galiūnas!* Bet jos gali sudaryti konstrukcijas, kad ir apstabarėjusias, su tokiais komponentais, kurie įterpiams nebūdingi: *Žiūrėk tu man, koks mandagumas*. RadzevPV I 175.

Čia aptarti prijungiamųjų sakinių dėmenys, kurie pagal raišką atitinka įterpinius. Bet sakiniai su tokiais dėmenimis vertinami ir kitaip. Jeigu, kaip sakyta, įterpiniai suprantami plačiai ir pripažįstama, kad jie gali ir neturėti, ir turėti gramatinį ryšį su sakiniu, tuomet yra pagrindas teigti, kad „kai kurie įterptiniai žodžiai ir junginiai (aišku, atrodo, savaime aišku, suprantama, žinoma...) gali būti laikomi įterptiniais sakiniais, ypač kai prie jų prijungiamas šalutinis sakinys“ (Labutis, 1998, 352). Žinoma, čia paminimos tos įterpinius atitinkančių žodžių formos, kurios ir neįterpiamai pavartotos turi labai apibendrintą reikšmę.

Kitas, iš slavistų darbų žinomas požiūris – labiausiai jį yra išplėtojęs gudų kalbos įterpinių tyrėjas Michailas Aulasevičius (Aulasevič, 1970, 15–18 ir kt.): tokie įterpiniai kaip *aišku, atrodo, klausyk(ite), manai, matai, matyt(i), sako, suprantama, tiesa, žinai, žiūrėk(ite)* ir pan. yra atsiradę iš prijungiamųjų sakinių pagrindinių dėmenų, išnykus prijungiamajam ryšiui ir pagrindinio dėmens tariniuėjusiam žodžiui sustabdyjus ir įgijus naują reikšmę. Tai abejonių kelianti nuomonė: viena, ji nepagrįsta diachronine analize, antra, jeigu taip būtų buvę, šiuo metu šalia sakinių su įterpiniais nebūtų prijungiamųjų sakinių, kurių pagrindiniai dėmenys ne tik pagal rašiką, bet ir pagal prasmę yra panašūs į tuos įterpinius.

2. Įterpinių santykis su bejungtukųjų sakinių dėmenimis

Kaip buvo matyti, jungtukinis prijungimas yra išorinė ypatybė, padedanti lengviau atskirti, kur yra įterpinys, o kur pagal rašiką nuo jo nesiskiriantis pagrindinis prijungiamąjo sakinio dėmuo. Kebliau atskirti sakinio pradžioje einantį įterpinį nuo tokios pat raiškos bejungtukio sakinio dėmens.

Bejungtukio sakinio aprašuose nurodoma, kad pagal prasmę (pirmiausia pagal dėmenų sąveikos reikšmę) vieni bejungtukiai sakiniai atitinka sujungiamuosius, o kiti – prijungiamuosius sakinius (žr.: DLKG 1997, 720; Labutis, 1998, 172). Tie bejungtukiai sakiniai, kurie turi dėmenis, raiškos atžvilgiu nesiskiriančius nuo įterpinių, daugiausia atitinka prijungiamuosius sakinius, prijungiamąjo žodžio įtraukimu yra lengvai jais pakeičiami, plg.: *S a k a u : yra ten geros poezijos <...>*. M 1999, 4, 84 ir *S a k a u , k a d yra ten geros poezijos; Ž i ū r ė k : mane mano krovėja išniekino, s a k o , išmiegoti galima su manimi kraunant vežimas*. LzPR 336 ir *Ž i ū r ė k , kaip mane mano krovėja išniekino, s a k o , k a d išmiegoti galima su manimi kraunant vežimą* ir pan. Pasitaiko sakinių su paralelinės sandaros dėmenimis, kur įterpinį atitinkantis dėmuo su kitais dėmenimis vieną kartą siejamas be jungtuko, o kitą kartą – prijungiamuoju jungtuku arba atvirksčiai, plg.: *T i e s a , jis turėjęs kažin kur sankrovą; t i e s a , jog ir tas vienas sūnus jam, našliui, žuves <...>*. VaižgP I 158. Toks paralelizmas leidžia atskirti bejungtukio sakinio dėmenį nuo įterpinio, tačiau minėtos sandaros sakinių labai reta. Bet ir prijungiamąjo jungtuko įtraukimas nėra patikimas būdas, kuriuo būtų galima įrodyti esant ne įterpinį, o bejungtukio sakinio dėmenį. Tai nėra įrodymo būdas pirmiausia dėl to, kad vientisinius sakinius su pradžioje einančiais įterpiniais, išreikštais abstrakčios reikšmės žodžiais, pavartojus prijungiamąjį jungtuką, galima paversti prijungiamaisiais sakiniiais be aiškesnio skirtumo tarp įterpinio ir pagrindinio dėmens, kuriuo tas įterpinys tapo, plg.: *Žinomas daiktas, vyresnysis sūnus tapo didvyriu <...>*. KudR I 372 ir *Žinomas daiktas, kad vyresnysis sūnus tapo didvyriu*.

Prijungiamųjų sakinių pagrindiniais dėmenimis galima paversti įterpinius, atkėlus juos iš sakinio vidaus į pradžią ir pavartojus prijungiamuosius jungtukus, plg.: *Tas Nemunas, s a k a u , tai pykčio upė*. MarcinkR III 204: *S a k a u , tas Nemunas tai*

pykčio upė ir *Sakau*, kad tas Nemunas tai pykčio upė; <...> net traukinio tekiniai, *rodosi*, dunda ir kartoja sesutės žodžius. SimonR I 347: *Rodosi*, net traukinio tekiniai dunda ir kartoja sesutės žodžius ir *Rodosi*, kad net traukinio tekiniai dunda ir kartoja sesutės žodžius; *Tai, suprantama*, nelabai svarbus skirtumas <...>. GirdTFP 131: *Suprantama*, tai nelabai svarbus skirtumas ir *Suprantama*, kad tai nelabai svarbus skirtumas; *Dabar, gaila*, nebėra tokio įstatymo. BorBM 187: *Gaila*, dabar nebėra tokio įstatymo ir *Gaila*, kad dabar nebėra tokio įstatymo; *Aš, bėda*, duonelės noriu. ŽemR I 338: *Bėda*, aš duonelės noriu ir *Bėda*, kad aš duonelės noriu ir pan.

Prijungiamasis jungtukas, įterpinį atitinkančio sintaksinio elemento vieta sakinio pradžioje prieš kitą dėmenį yra išoriniai rodikliai, kad tas sintaksinis elementas ir kitais atžvilgiais nebesutampa su įterpiniu. Prijungimu, taip pat ir bejungtukiu sudėtinio sakinio dėmens siejimu realizuojama iš atitinkamo žodžio reikšmės kylanti ypatybė turėti sintaksinį semantinį partnerį. Vadinasi, kad įterpinio pavidalo sakinio elementas yra ne įterpinys, o bejungtukio sakinio dėmuo, galima spręsti iš to, kad jį sudarantis žodis nėra nei apstabarėjęs, nei įgijęs įterpiniui būdingą apibendrintą reikšmę ir funkciją. O patikrinimo procedūra – pozicijos keitimas su prijungiamojo jungtuko praleidimu arba be jo (bejungtukio ryšio atveju). Nustatomasis sakinio elementas keliamas į sakinio vidų ir įterpiamas vis tarp kitų žodžių (atsiribojama nuo sakiniui suteikiamo prasmės niuanso pakitimo, kuris pareina nuo įterpiamo elemento vietos keitimo). Jeigu taip keičiant įterpinio pavidalo elementas sakinio viduje vartojamas kaip įspraudas, vadinasi, sakinio pradžioje jis buvo pavartotas neapstabarėjęs, t.y. jis buvo bejungtukio sakinio dėmuo. Plg. pvz.: *Matai*, *Kuki*, naujas svečias pas tave atėjo <...>. KrėvRR III 307 ir *Kuki*, naujas svečias – *matai* – pas tave atėjo. *Matau*, tu džiaugies ir prisimeni senus, iškaltus posakius – *meilė galingesnė už mirtį*. ŠkėmRR I 32 ir *Tu, matau*, džiaugies ir prisimeni senus, iškaltus posakius... *Palauk*, dar paragausi katekizacijos. Myk-PutR IV 161 ir *Dar paragausi, palauk*, katekizacijos. *Žiūrėk tik*, mano devynakė laiko! Skr/LKŽ VII 39 ir *Mano devynakė – žiūrėk tik!*, – laiko ir pan³.

Kartais tik iš sakinio konteksto galima nustatyti, kad pagal raišką įterpinį atitinkantis sakinio elementas neapstabarėjęs, kitaip tariant, kad jis – bejungtukio sakinio dėmuo. Plg. pvz.: *Žiūrėk*, kad man po mišių tuoj ateitai klebonijon. *Girdi*, nepamiršk. KrėvRR III 210. *Andriau*, dirbsi. *Gana švenčių* <...>. *Girdi* – dirbsi. CVR III 214. *Padedą vaidmenys. Velniškai padeda. Man rodosi* – jie kuria mane, o ne aš juos. sp. *Stebėjosi ne vienas, kurgi galėjo sutilpti tokia daugybė žmonių. Ir teisybė*⁴, nuo pat aušros ligi pusdienio tvino ir tvino; miestelis ir visi užkampiai prisikimšo pičpilnaičiai vešimų, arklių, žmonių. ŽemR I 42.

³ Tokie raiška nuo įterpinių nesiskiriantys įspraudai pasakomi raiškesne negu įterpinių išskiriamąja intonacija, kuri atspindima kitokiais nei įterpinių atveju skrybybos ženklais.

⁴ Kadangi teigimą ir neigimą reiškiančios dalelytės *taip* ir *ne* laikomos vadinamaisiais benariais sakiniais (plg.: LKG 3 1976, 648–650; Labutis, 1998, 137), nuoseklu, kad kai siejamos ne su atskirais žodžiais

Vis dėlto esama atvejų, kada ir platesnis kontekstas nešalina galimybės vertinti atitinkamus sakinio elementus dvejopai: ir kaip įterpinius, ir kaip bejungtukio sakinio dėmenis. Vadinasi, yra įterpinių ir bejungtukio sakinio dėmenų sinkretizmo atvejų, pgl. pvz.: <...> *kas dieną lyja. Šuo tada gurboje slapstosi, o skeržius darganoje. Manau, tada mažai turi, seni, malonumo?* KrėvRR III 252. – *Bet kas gi čia pas tave, Grigai, atsitiko?* – *susidomėjo Žemaitukas.* – *Žmona apsiašarojusi, mergos akys paraudusios nuo verkimo, matayti <...>. / – At, žiūrėsi ten, dvasiškas tėveli, bobų ašaru! – susiraukė Grigas, – ūky atsitinka nemalonumų, ot, ir tenka pabarti. <...> / – Oi, oi, – palingavo Žemaitukas. – Matayti, smarkiai moki barti namiškius?* KrėvRR III 124. <...> *o senasis Vilkas primerkė įdubusias ir beveik jau užgesusias akis ir toliau išveždijo: / – Baikos [niekai] tokios kovos, saka u.* SimonR III 29.

Aiškiausi bejungtukio sakinio dėmenys yra tie įterpinius panašūs elementai, kurie turi žodžių formomis išreiktų partnerių, t.y. nebe patys vieni sudaro bejungtukio sakinio dėmenis, pvz.: *Sako žmonės, – mylėkimės kaip broliai, skaitykimės kaip žydai.* KrėvRR III 389. *Žinai gi pats, moteriška galva – tai ne vyriška...* KrėvRR III 227. *Žinai tamsta, man retai yra tekę kalbėti su kunigais ir vienuoliais.* VenclGD 166. <...> *atleisk man: mano lūpos nemoka veidmainiauti <...>.* KrėvDŽS 619. *Ė tu... Sakau tau, greičiau pranyk iš čia.* LankDVD 32. *Žmogau, liaukis, sakau tau.* KrėvRR III 393. *Prie laužojo kas norint [važiuoja], tariu sau.* ŽemR I 326. *[domu, kaip jūs jaustumėtės, jeigu, be tiesioginio darbo, dar užgrįtų visi namų rūpesčiai?]* *[sivaizduokite sau: virtuvė, vaikai, nuolatinis tvarkymasis... sp. O žinai ką, Liudai, aš vis dėlto patarčiau tau jos pasisaugot.* Myk-PutR III 132. *Nuostabu, jis tylėjo, nė žodžiu neperkarto mano kalbos, visų išskaičiavimų, viešnagės priminimo, išlaidų krūvio, jautėsi nekaip, tai aišku.* KairKV 229. *Tai supranta: siaurųjų geležinkelių paskirtis tokioje strategiškai svarbioje zonoje, kokia tuomet buvo Lietuva, buvo aptarnauti privažiavimus prie pagrindinių strateginių transporto mazgų.* sp. *Bėda didelė! būtinai reikia šis tas daryti.* JablR II 18. *Tikra tiesa, yra tokių [žmonių]. Aš pats bent keletą pažįstu.* sp. *Gerai sakai, štai eina Adventas, o neturim kur vaikų leisti.* ValančR I 321.

Sakinių su tokio tipo dėmenimis yra pateikta ir sudėtinių bejungtukio sakinių aprašuose, pgl.: *Paleisk tuinę, saka u tau!* BaltPV 189/LKG 3 1976, DLKG 1997, 729. *Mes nugalėsime – aš žinau.* SruogAD 158/LKG 3 1976, 940; DLKG 1997, 729. *Už manęs kiekviena eis nesidairydama, pati pamatysi!* BaltPV 188/LKG 3 1976, 940. *Man tai nelaimė: negaliu nieko valgyti.* ŽemR III 547/LKG 3 1997, 917. *Per ilgai tamsta kramtai, štai kur bėda.* BaltPV 231/LKG 3 1976, 940.

Bejungtukio sakinių aprašuose pateikiama ir tokių pavyzdžių, kuriuose dėmenys sandaros atžvilgiu visiškai nesiskiria nuo įterpinių: *Matai – naujas judėjimo re-*

---

džiais, o su visu dėmeniu, vadinamos benariais bejungtukio sakinių dėmenimis, pvz., *Taip, Jonasivaldo liežuviu.* CvR IX 156/LKG 3 1976, 920. Vadinasi, bejungtukio sakinio dėmenimis reikia laikyti ir žodžius *tiesa, teisybė*, pavartotus tvirtinimo arba pasitikrinimo reikšme, pgl.: *Bet tamsta nepykšti, tiesa?* Myk-PutR III 253. – <...> *Pabandyk pats nešti, kad taip lengva. <...> / – Teisybė, sunku savim tempti, verčiau nuvešime vakare.* ŽemR I 98.

guliuotojas. VienR V 333/LKG 3 19976, 917. *Bet ir to negana; jis, emęs didelį peilį, gerklę su stemple jau perpjauti ištiesė ranką.* DonR 28/LKG 3 1976, 917/Labutis, 1998, 173.

3. Įterpinių santykis su atskirais sakiniais

Sintaksės elementai, kurie pagal raišką atitinka įterpinius⁵, o pagal pateikimą tekste – atskirus sakinius, yra dvejetaini. Vieni (*aišku, be abejo, be abejonės, deja, gaila, ko gero, matyt(i), rodos(i), žinoma, tiesa, teisybė...*) reiškia pritarimą su įvairiais įsitikinimo, abejojimo arba apgailestavimo atspalviais (a), o kiti (*atvirkiščiai, priešingai, mažą to, negana to, tai viena, ... o antra*) yra jungiamosios paskirties (b). Akivaizdus polinkis juos vartoti dialoge, bet ne visus vienodai: dialoge dažniau vartojami pirmieji, o antrieji dažniau monologe. Plg. pvz.:

a. Hera (sukandusi dantis). *O kaipgi: gyveni ir mokaisi. / Dzeusas. Be abejo. (Dievams) Gana vėpsoti.* OstrKM 69. – *Savo markės nekelk, – įgelia Konstantienė, – šoki pagal jų dūdelę, ir tiek. / – Žinoma. Labai čia ką mums gero padarei! – tampo skarutės mazgą Vizgirdienė.* RadzevPV I 212. *Dundys. <...> nežinau kelių į svetimas šalis ir karo žygin nebuvau įjęs... II bernas. Gaila. Esi vyresnis už visus mus ir tinkamas būtai vadas.* KrėvRR II 66. – *Primėžei kaip porai arklų <...>. / – Sakai? <...> AvyžR II 119.*

b. – *<...> Vagonai veda tekstilę. / – Atvirkiščiai. Kodėl atvirkiščiai? Čia nėra nei taip, nei atvirkiščiai.* SirGirRR 195. *Būtent šitokį Amilios kaimą, kad ir kaip keista, matė savo akyse Anicetas. Negana to. Jis net apytikriai galėjo pasakyti, kur ji [Amilia] gyvena <...>.* ŠavAŠ 49.

Pavyzdžiuose išryškintus žodžius ir konstrukcijas, kurie raiška nesiskiria nuo įterpinių, su atskirais sakiniais pirmiausia sieja tai, kad jie pasakomi sakiniui būdinga baigtine intonacija. Bet sakiniui kaip kalbos vienetui yra svarbiausia, kad jis būtų gramatiškai nepriklausomas (plg.: DLKG 1997, 572; LKE 1999, 548).

O įterpiniai yra tik vidiniai sakinio elementai. Tačiau, kita vertus, negalima teigti, jog visuose pateiktuose pavyzdžiuose išryškintus žodžius ir konstrukcijas visai paprastai galima priskirti sakiniams. Sprendimas priklauso nuo teorinės nuostatos pasirinkimo: ar visa, kas rašytinėje ir sakytinėje kalboje įforminama kaip sakinys, iš tikrųjų visuomet yra gramatinis sakinys, ar pripažįstami sakinio ekvivalentai, taip pat ar pripažįstama raiškiai kalbai būdinga sakinio nario parceliacija. Parceliacija – tai reiškinys, kai tekste sakinio elementai iškeliami iš sakinio ir intonacija bei grafiniėmis priemonėmis įforminami kaip atskiri sakiniai. Žinoma, akivaizdus tokių „sakinčių“ gramatinis ryšys su ankstesnio sakinio žodžiais (apie parceliaciją žr. Skovorodnikov,

⁵ Čia atsiribojama nuo išplėtotų, įterpinius tik pagal darinį primenančių sakinių, pvz., Senclis <...> *Boba prigėrė – pusė velnio, diedas prigėrė – visas velnias. / Senelė. Šventa tiesa.* Ostr. KM 176.

1981, 140–151). Deja, įterpinių negalima vertinti pagal gramatinio ryšio kriterijų – jie to ryšio su sakinio žodžiais neturi, bet taip pat nėra pagrindo atmesti įterpinių parceliavimo galimybę. Svarbiausia, kad įterpinių raišką ir išorinį sakinio pavidalą turintis sintaksinis elementas pagal prasmę būtų siejamas su sakiniu, į sakinį būtų lengvai įtraukiamas ir kad galėtų būti keičiama ne jungiamosios paskirties įterpinių vieta tame sakinyje.

Plg. pvz.: *Ieva nusijuokė. / – Tau linksma. Žinoma! AvyžR II 132. → Tau linksma, žinoma! Tau, žinoma, linksma! Žinoma, tau linksma. – <...> Išteku. / – Tiesa. Man pasakojai. SirGRR 195. → Tiesa, man pasakojai. Man, tiesa, pasakojai. Man pasakojai, tiesa. <...> aš taip pradėjau neramiai jaustis, kad net bijojau, ar jis [tėvas] to nepastebi. Keistas dalykas. Apie Liučę štai jau kuris laikas nė nepagalvodavau, o tėvui priminus taip pradėjau jaudintis. Myk-PutR III 188. → Keistas dalykas, apie Liučę štai jau kuris laikas nė nepagalvodavau... Apie Liučę, keistas dalykas, štai jau kuris laikas nė nepagalvodavau... ir pan.*

Visais tokiais atvejais reikia paisyti ir įterpinių formą turinčio parceliuoto elemento reikšmės – ji turi būti tokia pat kaip ir įprastai vartojamo atitinkamo įterpinio. Jeigu ne – tai būna parceliuotas ne įterpiny, o sakinio dalis, kuri, įtraukta į sakinį, užima gramatinio ryšio lemtą poziciją. Pvz., *Keldamasis į savo priimamąjį, galvojau, kad gera, jog Čarlis nepasitiki manimi kaip gydytoju. Viena laimė. Honorarą nepatogu imti – vis dėlto vaikystės dienų draugas. SirGRR 220. → ...gera, [tiesiog] viena laimė, jog Čarlis nepasitiki manimi...*

Dažniau už pritariamosios reikšmės įterpinius nuo sakinio būna atskirti jungiamosios paskirties įterpiniai. Įtraukti į sakinį, dėl minėtos paskirties jie gali būti vartojami tik sakinio pradžioje, pvz., *Būtent šitokią Amilios kaimą, kad ir kaip keista, matė savo mintyse Anicetas. Nėgana to. Jis net apytikriai galėjo pasakyti, kur ji [Amilia] gyvena <...>. ŠavaŠ 49. → Nėgana to, jis net galėjo pasakyti, kur ji gyvena.*

Jeigu aptariamojo tipo elementas ne tik negali būti įtrauktas į gretimą sakinį (dialoge dažnai tokio gretimo sakinio nėra), bet dar ir pats atitinkamomis konteksto sąlygomis implikuoja sakiniu reiškiamą turinį, jis turėtų būti laikomas sakinio ekvivalentu⁶. Plg. *Jam pasidarė gaudu, kad pagalvojo, kaip būtų gera išsiverkti. Deja. Jis stengėsi užmigti, bet negalėjo <...>. SirGBA VDV 265. (Deja, išsiverkti negalėjo.)* Taigi įterpiny yra tik sakinio elementas. Jis negali būti atskiras sakiny, bet sakinio grafinį ir intonacinį įforminimą (ne gramatinį statusą!) gali turėti kaip ir bet koks kitas parceliuotas sakinio elementas. Yra ir sakinio ekvivalentų, pagal raišką atitinkančių įterpinius, – jie nepasiduoda įtraukiami į sakinį.

---

⁶ Beje, Pranas Skardžius, vertindamas įvairius sakinio paribio atvejus, tarp kurių nurodė ir *žinoma, be abejonės*, pateikiamus kaip sakinius, teigė, kad „tokie atsakomieji žodžiai yra be turinio ir be savos sakininės reikšmės, todėl jų negalima laikyti sakiniais. <...> Tai yra lyg kokie sakiniai atstovai“ (Skardžius, 1998, 555–556).

Apibendrinant pirmiausia reikia pasakyti, kad dalies įterpinių ir nuo jų pagal raišką nesiskiriančių sudėtinio sakinio dėmenų bei atskirų sakinių panašumas yra išorinis. Esminiai jų skirtumai parodomi iškeliant įterpinių ypatybes, kurios konkrečiai ir papildo tai, kas apie įterpinius pasakota jų apibrėžime. Pirmiausia įterpiniai nuo tokios pat raiškos sudėtinio sakinio dėmenų skiriasi kaip gramatinio ryšio nesaistomi laisvos pozicijos sakinio elementai. Tačiau ne visur sakinyje įterpinių pozicija vienoda. Jau pastebėta, kad sakinio gale įterpiniai būna retai (žr. LKG 3 1976, 711; DLKG 1997, 644). Tipiškiausia įterpinių vieta yra sakinio viduje. Sakinio pradžia yra tokia pozicija, kurioje vartojami ir įterpiniai, ir su jais pagal raišką sutampantys sudėtinų sakinių dėmenys. Ypač nelengva atskirti, kur įterpinys, o kur tokios pat raiškos bejungtukio sakinio dėmuo. Čia pasirodo, koks svarbus yra įterpiniais einančių žodžių formų apstabarėjimas ir jau sintaksinio vieneto – įterpinio – reikšmės susiformavimas. Toks reikšmės pakitimas lemia, kad įterpiniu einantis atitinkamos formos žodis yra praradęs sintaksines valentines savybes, t.y. pasidaręs laisvas nuo sintagminio ryšio. Pasirodo ir kita: įterpiniais einančių žodžių apstabarėjimo laipsnis nevienodas. Vartojant eksplisitines gramatinio ryšio priemones (prijungiamuosius jungtukus) sudaromi prijungiamieji sakiniai su labai apibendrintos reikšmės pagrindiniais dėmenimis, kurie ne tik pagal raišką, bet ir pagal reikšmę nedaug skiriasi nuo įterpinių. Tačiau sintaksinių įterpinių požymių jie neturi. Įterpiniai yra laisvieji sakinio elementai ir negali būti nei sakiniai, nei sakinio ekvivalentai. Bet įterpiniai gali būti parceliatai, t.y. jie gali įgyti tik išorinį sakinio įforminimą.

DAS VERHÄLTNIS DER EINSCHALTUNGEN ZU DEN KOMPONENTEN DER ZUSAMMENGESETZTEN SÄTZE UND ZU DEN EINZELNEN SÄTZEN

Zusammenfassung

Nicht alle Einschaltungen haben Entsprechungen zu den Komponenten der zusammengesetzten Sätze und zu den einzelnen Sätzen. Die Entsprechungen haben nur solche Einschaltungen, die aus den Wortformen gebildet sind, die als Prädikat auftreten können. Das sind die Formen der konjugierbaren und unpersönlichen Verben *girdi, klausyk(-ite), manau(-ote), matau, sako...*, *atrodu, rodos(i), regis(i)...*; der Infinitiv *myti(i)*, die Nominative der Substantive *bėda, laimė, nelaimė, tiesa, vargas...*; die Formen des Neutrums *aišku, keista, suprantama, žinoma...* Als einzelne Sätze können Wörter und Ausdrücke betrachtet werden, die der Form nach den Einschaltungen entsprechen: *atvirkščiai, priešingai, mažą to...*

Die Einschaltungen unterscheiden sich von den Komponenten des zusammengesetzten Satzes mit derselben Ausdruckskraft dadurch, dass sie Elemente sind, die keine grammatische Beziehung aufweisen, und deshalb nehmen sie im Satz freie Stelle ein. Die typische Position der Einschaltungen ist die in der Satzmitte. Den Satzanfang kann man als die Position betrachten, in der die Einschaltungen und die Komponente des zusammengesetzten Satzes – des Satzgefüges und des asyndetischen zusammengesetzten Satzes – gebraucht werden, die mit den Einschaltungen in Bezug auf den Ausdruck zusammenfallen. Besonders wichtig ist in dieser Position das Erstarren der Wortformen, die als

Einschaltungen auftreten, und die Bedeutungsformierung der eigenartigen syntaktischen Einheit der Einschaltung. Diese Bedeutungsveränderung bestimmt, dass die als Einschaltung auftretende Wortform ihre syntaktischen Valenzigenschaften verloren hat. Sie ist von der syntagmatischen Beziehung bereits unabhängig. Die Einschaltungen sind die freien Elemente des Satzes. Deshalb können sie keine Sätze und keine Satzäquivalente sein. Die Einschaltungen können aber parzelliert werden, d.h. sie können nur die äußere Form des Satzes annehmen.

LITERATŪRA

Aŭlasevič, 1970 – Аўласевіч М. А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове. Мінск: Выд. БДУ.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika /Red. V. Ambrasas; 3–asis patais. leid. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. i-tas, 1997.

DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas/Vyr. red. St. Keinys; 4–asis leid. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. i-tas, 2000.

Labutis V., 1998, Lietuvių kalbos sintaksė. Vilnius: VU I-ka.

LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija/Pareng. K. Morkūnas; red. V. Ambrasas. Vilnius: Mokslo ir encikl. Leid. i-tas, 1999.

LKG – Lietuvių kalbos gramatika/Vyr. red. K. Ulvydas. T. 3. Sintaksė. Vilnius: Mokslas, 1976.

LKRS – Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba/Pareng. N. Sližienė, A. Valeckienė; ats red. A. Valeckienė. Vilnius: Mokslas, 1992.

MLS – Metzler-Lexicon Sprache/hrsg. von H. Glück. Stuttgart-Weimar: Verl. J. B. Metzler, 1993.

Rulíková B., 1973, Parenthese v současné češtině. Praha: Academia.

Skardžius P., 1998, Istorinė lietuvių kalbos gramatika. Sintaksė. – Rinkiniai raštai. T. 4. Moksliniai straipsniai ir studijos/Sud. ir pareng. A. Rosinas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. i-tas, 1998. P. 506–574.

Skorovodnikov, 1981 – Скороводников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Томск: Изд-во ТУ.

Sližienė N., 1998, Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. i-tas. T. 2 (1).